

Knowledge Consortium of Gujarat

Department of Higher Education - Government of Gujarat

Journal of Humanity

ISSN: 2279-0233

Year-1 | Issue-3 | August-September 2012

'માનવીની ભવાઈ' માં જનપદનો ઉન્મેષ

'જનપદ'નો એક અર્થ 'ગામડું' થાય છે. 'ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગ્રામ્યજીવનના ઘેરા નિરૂપણવાળી નવલકથાઓ જાનપદી નવલકથા કહેવામાં આવે છે. હિન્દીમાં 'આંચલિક ઉપન્યાસ' સંજ્ઞા પ્રયોજાય છે. આંચલિક ઉપન્યાસના પર્યાયરૂપે ગુજરાતીમાં જાનપદી નવલકથા સંજ્ઞા રૂઢ થઈ ગઈ છે. આંચલિક ઉપન્યાસની લાક્ષણિકતાઓની ચર્ચા કરતાં ડૉ. રામદરશ મિશ્રે લખ્યું છે: "આંચલિક ઉપન્યાસ તો અંચલ કે સમગ્ર જીવન કા ઉપન્યાસ હૈ, તસી સમ્બન્ધ જનપદ સે હોતા હૈ એસા નહીં, વહ જનપદ કી હી કથા હૈ।" (હિન્દી ઉપન્યાસ એક અંતયાત્રા પૃ. ૧૮૮) ડૉ. વિશંભરનાથ ઉપાધ્યાય એ આંચલિક ઉપન્યાસની વ્યાખ્યા કરતાં લખ્યું છે: "આંચલિક ઉપન્યાસ ઉન ઉપન્યાસો કો કહતે હૈ, જિનમે કિસી વિશેષ જનપદ, અંચલ (ક્ષેત્ર) કે જીવન કા સમગ્ર ચિત્રણ હોતા હૈ।" (સાહિત્ય સંદેશ, જનવરી, ફરવરી, ૧૯૭૮) આ વ્યાખ્યાઓને આધારે આપણે કહી શકીએ કે જાનપદી નવલકથા કોઈક અંચલ વિશેષને લક્ષ્યમાં રાખીને લખાય છે. એમાં નિરૂપાતો વનપ્રદેશ, પર્વતીય પ્રદેશ કે અંતરિયાળ પ્રદેશ મોટેભાગે આધુનિક સગવડોથી વંચિત રહ્યો હોય છે. એનાં સંસ્કૃતિ અને સંસ્કાર આગવા અને નિરાળા હોય છે. જાનપદી નવલકથામાં નિરૂપાતો પ્રદેશ એના વિશિષ્ટ લોકો, એના રીતરિવાજો, વેશ-ભૂષા, વિધિનિષેધો, ઉત્સવો, માન્યતાઓ, મર્યાદાઓ અને મહાનતાઓ, રહેણીકરણી અને ખાણાપીણી એ બધી રીતે ઉપસી આવે છે. જાનપદી નવલકથામાં પાત્રો તો ધણાં-બધાં આવે છે. એમાં સુપ્રદૂપે ઉપસી આવતાં નાયક નાયિકા પણ હોય છે. અને છતાં નવલકથાને અંતે તો પાત્રો કરતાં પાત્રો બરા પ્રત્યક્ષ થયેલો પેલો વિશિષ્ટ પ્રદેશ લોક જ ઉપર તરી રહે છે. એમાં પ્રદેશ એક પાત્ર બની જાય છે. જાનપદી નવલકથામાં રીત-રિવાજો, રહેણી-કરણી અને ભાષા દ્વારા વિશિષ્ટ આંચલિક વાતાવરણ રચાઈ આવે છે. આ બધાં લક્ષ્ણ વિશેષોને ધ્યાનમાં રાખીને પન્નાલાલ પટેલની 'માનવીની ભવાઈ' નવલકથાને મૂલવવાનો ઉપકમ છે.

પન્નાલાલ પટેલ જે જનપદમાંથી આવે છે તે સાબરકાંઠાના પલ્લી સમાજને તેની કેટલીયે વિશેષતાઓ-લાક્ષણિકતાઓ સમેત તેમણે 'માનવીની ભવાઈ' નવલકથામાં આવિષ્કૃત કર્યો છે.

પન્નાલાલ પટેલ કૃત 'માનવીની ભવાઈ' ગુજરાતીની ઉત્તમ જાનપદી નવલકથા છે. લેખકે કૃતિના 'નિવેદન'માં નિરૂપેલી બે પંક્તિઓ ધારી સૂચક છે :

' મેલું છું ધરતીને ઘેલતો,
મારી માટીનો મોઘેરો મોર.'

નવલકથામાં ગ્રામીણ ધરતીની અને તેને ખોળે જન્મતા- અથડાતા- ફૂટાતા- હારતા-જીતતા, દીનહીન, ઉપેક્ષિત માનવસમાજની કથા આલેખવાનું લેખક લક્ષ્ય છે. રાજ અને કાળું નવલકથાનાં મુખ્યપાત્રો છે, પરંતુ તેના નાયક - નાયિકા તો છે : છપુનિયા દુકાળની આસપાસનો ચારેક દાયકો સમયગાળો અને ગ્રામીણ તેમજ કુંગરાઉ માનવીઓ. સાબરકાંઠા જિલ્લાના ઈશાનિયા પ્રદેશને નિમિત્તે લેખકે ત્યાનાં જનપદના સામાજિક-સાંસ્કૃતિક અને પ્રાકૃતિક પરિવેશને મૂર્ત કરી આપ્યો છે. ત્યાંના જનપદમાં જીવતા માનવીઓની આંતર-ભાષ સૃષ્ટિને જીવંત કરવા પન્નાલાલે જનપદ વિશેષને ઉપકારક કથાવસ્તુ અને કથાવસ્તુની સાથે મજજાગત નાતો ધરાવતા પાત્રો સજર્યા છે. રૂપાં-વાતાનો અછત-અભાવગ્રસ્ત છતાં ધર-સંસાર સુખી છે. ઉત્તરાવસ્થામાં તેમને ઘેર પુત્ર કાળુનો જન્મ થાય છે. પડોશમાં રહેતા નાનાભાઈ પરમાની કર્કશા પત્ની માલીની ઈર્ઝ્યા અને તજજન્ય કલહ છતાંચ કૂલી ડોશીના પ્રયાસોથી કાળુનો ગલા ડોસા જેવા

સુખી ખેડૂતની સુંદર પુત્રી રાજુ સાથે વિવાહ થાય છે. માલી, તેનો પુત્ર રણાધોડ અને રાજુના મામા મનોરના તેમજ નાતના ચૌદશિયા પેશા પટેલના કાવાદાવાથી કાળુનો રાજુ સાથેનો વિવાહ તૂટી જાય છે. પંચાતિયાઓની ખટપટથી જગા નરસીની પુત્રી ભલી સાથે કાળુનું અને જગા નરસીના ભાઈ ધારજી સાથે રાજુનું લગ્ન ગોઠવાય છે. કાળુ અને રાજુ પરસ્પર માટે ઝૂરતાં રહે છે ને એ કરુણ ઝુરાપા સાથે એમનો સંસાર ચાલતો રહે છે. દિવાળી-બેસતું વર્ષ-મેળા-લઘ્ન-પ્રથમ વરસાદ જેવા અવસરો પર થતાં ગ્રામજનોના ઉલ્લાસભર્યા મિલનો અને ઈર્ખ્યાજન્ય અધડા, છપ્પનીયા દુકાળમાં ગામડા પર તીડના ટોળાંની જેમ તૂટી પડતા ભીલો, લૂંટફાટ અને ભૂખથી રોળાઈ જતાં ગામડાં અને મરી ખૂટતા માનવી, માલીનું કમોત અને રાજુ-કાળુ જેવા ભલા માનવીઓના અનેક મુશ્કેલીઓને અંતે થતા મેળાપ વગેરેનું આલેખન મર્મસ્પર્શી થયું છે.

વિશિષ્ટ સ્થળ-કાળ અને પ્રાકૃતિક વાતાવરણમાં વિહરતા ગ્રામજીવનનું પન્નાલાલે સજીવ અને સૂચક આલેખન આ નવલકથામાં કર્યું છે. માનવીએ તેના સાચા અને સંપૂર્ણ રૂપમાં પ્રગટ કરવો હોય તો જે તે પ્રદેશના વાતાવરણને જીવંત બનાવવું પડે. માનવી તેના સાચા અને સંપૂર્ણ રૂપમાં પ્રગટ કરવો હોયતો જે તે પ્રદેશના વાતાવરણને જીવંત રહી શકે. માણસ વાતાવરણથી અદિપ્ત ન રહી શકે. એટલે જ પન્નાલાલે ખેડૂત, પશુપાલક, મજૂરો, વનવાસીભીલો વગેરેના બનેલા પૂરા ગ્રામવાસી-વનવાસી સમાજને તેના અભિનન્ન માહોલની સાથે નિરૂપિત કર્યો છે. તેથી પાત્રો જીવંત લાગે છે. કથાવસ્તુ વાસ્તવિક લાગે છે અને વાતાવરણ ભર્યું ભર્યું લાગે છે.

'માનવીની ભવાઈ' નવલકથાનું કથાનક કાળુ-રાજુની પ્રણયકથા અને છપ્પનિયા દુકાળમાં પીડાઈ રહેલી ગ્રામજનતાની વ્યથાકમ જેવા બે પ્રવાહોમાં આગળ વધે છે. લેખકે માનવી અને સમાજ, તેના સ્થળ-કાળ સહિત, તેમના યથાર્થરૂપમાં નિરૂપિત કર્યા છે. વાલો-રૂપા, કાળુ-રાજુ-ભલી, પરમો-માલી-રણાધોડ-નાનિયો-ઓડો-નાથો, કોદર-કેસર-મનોર, ફૂલી-શંકર-ભગો-વેચાત-કાસમ, મંધા-માલજી, અળખો ગામેતી-મંગાળિયા જેવા દુંગારી ભીલ વગેરેનો બનેલો પચરંગી લોકસમૂહ નવલકથાને જીવંત અને આસ્વાદ બનાવે છે. કારણકે તેમના ગામ, સમગ્ર પ્રદેશ, તેમનું વાતાવરણ વગેરે જીવંત અનુભવાય છે. આ આખી ભાતીગળ સુષ્ટિ જાણે પ્રત્યક્ષ થઈ જાય છે. આ વિસ્તારનાં ગામડાં વન અને દુંગારાઓથી ગેરાયેલી અને ભીલ વસ્તીથી છવાયેલા છે. ગામમાં દરેક જ્ઞાતિનાં અલગ અલગ ફળિયા છે. મકાનો સાંઠીઓની ભીંતો અને થાપડાથી ઢંકાયેલા છે. પુરુષો જેતીકામ સાથે તો સત્રીઓ ઢાંખરની સાચવણી કરે છે. એતરમાં ખાતર નાખવા, રખવાળું કરવું જાકળિયાં બાંધવા, બળતણ લાવીને ધરમાં ભરવું, દળવું, ખાંડવું, ચોમાસુ જેતીનો આરંભ કરતા પહેલા કંસાર રાંધીને શુભ શુકન કરવા આવી બધી અનેક જેતી વિષયક પ્રવૃત્તિઓનું લેખકે બારીકાઈ નિરૂપણ કર્યું છે.

રોજની એકધારી ઘરેડમાં જિંદગી જીવયે જતા આ શ્રમિકો માટે કોઈ પણ અનુકૂળ પ્રસંગ આનંદમય બની જાય છે. કારણ કે તે રોજિંદી ઘરેડમાંથી થોડા સમય માટે છૂટાં થતાં રાહત અનુભવે છે. વાલા જેવા ગરીબ ખેડૂતનાં ત્યાં પુત્ર જન્મે છે તેના જોશ જોવાય ત્યારે એને ઘેર આખુ ગામ લેગુ થાય છે. અને ટોળાટપુંાં કરતાં હુકકપાણીની મોજ માણે છે. દિવાળી-બેસતું વર્ષ, હોળી જેવાં ધાર્મિક પર્વો, વિવાહ-લઘ્ન, વળામણાં-આણાં-બારમાં જેવા સામાજિક પ્રસંગો, ભવાયા કે નટની ટોળિનું ગામમાં થનું આગમન, મેળા વગેરે ગામવાસી માટે આનંદ-ઉલ્લાસના પર્વ બની જાય છે. કામ, અછત, મુશ્કેલીઓ બધાને ભૂલી જઈ સૌ ઉત્સાહ અને ઉમંગાથી પર્વને ઉજવે છે.

દિવાળી અને બેસતાં વર્ષના શુભ પર્વો નિમિત્તે કસુંબાપાણીનાં રાવણાં થાય છે, સુખી વહેંચાય છે, યુવક યુવતીઓ હુડા ગાય છે અને ગાયોને 'તોરણે' ચઢાવવાની રમતો રમાય છે. આ પ્રસંગે યુવતીઓ મોજ મસ્તીથી ગીત ગાય છે :

" માતા આજના ભડકેલા કયારે આવશો ?
મારી સાંજની વેળાએ વાટ જોજો રે
થનગાન કરતાં આવશું...."

તો વળી રાજુ જેવી રસ્તિક યુવતીઓ પ્રેમની મસ્તી નિરૂપતા ગીતો પણ ગાય છે :

" દન તો દોડતો જાય, મનખો માણયો નથી રે લોલ
સવારો સમણે થાય, મનખો માણયો નથી રે લોલ "

" દનમાં બબ્લે વાર ,સાંજની સાથે સવાર
જોબનાઈ કેભણે જવાર મનખો માણી લે જે રે લોલ "

હોળી આવતાં જ ઢોલ ઢબૂકવા માંડે છે. ગાંડાતુર બનેલા ઘેરૈયાઓ આનંદ-ઉત્સાહથી હોળીની ઉજવણી કરે છે. મેળો આવતાં તો આખુ યુવાધન હિલોળે ચડે છે. ગામના યુવક-યુવતીઓ પોતાની અલગ ટોળીમાં ગીતો ગાતાં મેળામાં મહાત્વા નીકળી પડે છે. યુવક-યુવતીઓ એક બીજાને જોઈ બરાબર ખીલે છે અને પ્રેમ ભાવ ભર્યા એકબીજાને સંભળાવવા ગાય છે. યુવકો ગાય છે :

" ધીરો વોરીલાને હાટે રે, ધીરો રે મેવાસી,
ધીરો બંગડી મૂલવી જુવે રે, ધીરો રે મેવાસી "

ગામડામાં લગ્ન પ્રસંગે યુવક યુવતીઓ મોકળાશથી આનંદને માણે છે. જુવાનિયાઓ મહેમાનોની સરભરામાં, ટોળટપ્પાં અને હરફરમાં, યુવતીઓનું ધ્યાન ખેંચવામાં, તો વૃધ્ધ્યો પટલાઈના પેચમાં રાચે છે. યુવતીઓ લગ્નગીતો ગાઈને આનંદને લૂંટે છે.

" ઊગમણી ધરતીમાં કેસર ઉડે છે, ઓ રેશમા
ઊગમણી ધરતીમાં કેસર ઉડે છે રે લોલ.
મીં જાણયું નણદીનો વારો આવે છે, ઓ રેશમા
મીં જાણયું નણદીનો વીરો આવે છે રે લોલ "

પનુનાલાલે સમાજિક રીતરિવાજો અને એ નિમિત્તે ગવાતા ગીતોનું પણ સુંદર નિરૂપણ કર્યું છે.' આણા' પ્રસંગે સાસરે જઈ રહેલી યુવતીને ઘેર યુવતીઓ ભેગી મળી તેડવા આવેલા મહેમાનોને ઉદ્દેશીને ટીળખભર્યા ગીતો ગાય છે :

"કાળુ તારે તે કેદિયું કયાંથી, બાર બાપોના ?
તારી મા દરજુડાને ગૈતી, બાર બાપોના ?"

નવલકથામાં આવતી આડકથાઓ જેવી કે, 'બાવાનીલંગોઠી', 'પરથમીનો પોઠી', 'ભણકારા' કથામાં આવશ્યક નથી અને ખોટો પ્રસ્તાર કરે છે. એવી ટીકીઓ થઈ છે, છતાં જાનપદી નવલકથા બનાવવા સારુ આ પ્રકારની આડકથાઓ જરૂરી છે. કારણ કે આ પેટા કથાઓ દ્વારા જ ગ્રામજનોનાં માનસ અને તેમની માન્યતાઓ, તેમની ઝડિઓ અને પરંપરાઓ, વહેમો અને અંધશ્રદ્ધાઓ વગેરેને વાચા મળી છે. ઉપરાંત આ આડકથાઓ બરા જ સાંસ્કૃતિક-પ્રાકૃતિક પરિવેશને પ્રગટ કરવામાં સર્જક સફળ રહ્યા છે.

'પરથમીનોપોઠી' પ્રકરણમાંથી પસાર થતાં જ આપણને પ્રતીતિ થાય છે કે આ કથા સૂષ્પટિમાં ખેતરોમાં વાવણી થાય ત્યાંથી માંડીને ઘઉં-ચણાનાં ખળાં લેવાય ત્યાં સુધીનું વિગતપૂર્ણ વર્ણન કરીને પનુનાલાલ જનપદ માનવજીવનનું હુબ્બુ ચિત્રણ કરે છે. માગશરની મધરાતે ઝકજીવિયામાં રહીને થતું પાકનું રખોપું, ઉનાળાના દિવસોમાં ખેતરોમાં નંખાતા ખાતર, ચોમાસામાં ઘેર ઘેર મૂકાતા કંસારના આધણ એમ આખાય વર્ષ દરમ્યાન ખેડૂતોની જીવનચર્યાનો સુંદર આલેખ આ નવલકથામાં થતો હોઈ નવલકથા જાનપદી તત્વોથી સભર બનવા પામી છે. લેખકે જાનપદી પરિવેશ નિર્માણ કરવા માટે ગ્રામજનોની માન્યતાઓ, ઝડિઓ, અંધશ્રદ્ધાઓ વગેરેને પણ કથા સાથે ગૂંઠી લીધા છે. વાવણી વખતે શુકનનું જમીને ખેતરે જતી વખતે 'મરશે', 'દેવતા' વગેરે શબ્દપ્રયોગો ન થાય, કૂલી ડોશીને 'ડાકણે' માનવી, પીઠી ચોળેલા વરને ગમે ત્યાં પરણવલો જ પડે, સત્રી દ્વારા હળ ન હંકાય અને જો સત્રી હળ હંકે તો દુકાળ પડે, હળ હંકનાર બૈરાને માગા નીચેથી કાઢવામાં આવે તો દુકાળ નિવારી શકાય વગેરે માન્યતાઓ જાનપદી લોકમાનસને પ્રગટ કરે છે. આ ગ્રામીણ સમુદાય ભૂવા, દોરા-ધાગા અને મંતર-જંતરમાં પણ વિશ્વાસ કરે છે. જનપદના લોકોના વિચાર-વલણો, રઢ માન્યતાઓ, ઉત્સવોની આગવી ઉજવણી જાનપદી સમાજજીવનને ઉપસાવી આપવામાં ખૂબ ઉપકારક રહે છે.

પન્નાલાલે આ નવલકથામાં લોકબોલીનો સર્જનાત્મક વિનિયોગ કર્યો છે. ચરિત્રગત સ્વભાવ-મનોભાવ અને પરિવેશ પ્રગટીકરણ માટે પન્નાલાલે લોકબોલીનો સુંદર ઉપયોગ કર્યો છે. ગ્રામજીવનની તળપદીવાણીનો એક નગદ રણકો નવલકથાનાં પાને પાને આપણને સાંભળવા મળે છે. પ્રાદેશિક લોકબોલીની રૂઢ લફણો, કહેવતો ઉપરાંત વૈયક્તિક ભાષિક ખાસિયતોને કામે લગાડવાની પન્નાલાલની અસાધારણ સ્કૂજ-શક્તિનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે માલીની જબાન. કાળુના સ્વંગત પ્રગટ ઉદ્ગારોમાં કયારેક શિખ્ટવર્ગના લોકોના જેવા ઉચ્ચારો સાંભળવા મળે છે. કદાચ લેખકની અસાવધતાને લીધે આમ બન્યું હશે. પજાલાલના ભાષાકૌશલ્ય વિશે બાબુ દાવલપુરા નોંધે છે :

“પાત્રોના અંતર્ગત સંઘર્ષોને અને ભાવાવેગોને, તેમનાં જ્ઞાતિ-જાતિગત સ્વભાવ લક્ષણો તેમજ વાણીગત વિશેષતાઓને, તેમના ચૈતસિક તેમજ સામાજિક પરિવેશને પણ, જાણે વાતવાતમાં હૂબ્બૂ ઉપસાવી આપે તેવી સક્ષમ સંવાદકળા પન્નાલાલને વરેલી છે. ખેડૂત વર્ગના ગ્રામીણ પાત્રો આદિવાસી ભીલ, નગરનિવાસી શેઠ-શાહુકાર અને વૈષ્ણવજન જેવા ઉજળિયાત લોક, બાવજુ, બારોટ અને રતના વણજરા જેવા સમાજના વિવિધ સત્તરના ગૌણપાત્રોના વ્યક્તિત્વ તેમની વાણી દ્વારા સહજતથા પ્રગટે છે.”

‘માનવીની ભવાઈ’ નવલકથાને ગુજરાતી ભાષાની કાળપ્રધાન ફુતિ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવી છે. આ ફુતિનું નિયમન કાળ દ્વારા થયેલું છે. છપપનીયા દુકાળનો સમય પસંદ કરીને પન્નાલાલે કાળની તાસીર હૂબ્બૂ ઝીલી છે. આ સંદર્ભમાં કાળના કેટલાક કરુણ ભવ્ય શબ્દચિત્રો પન્નાલાલે આપ્યા છે : “કાળની વાટમાં આવતો વગડો, આ છપનો કાળનો માર્યો જાણે ‘ખાઉં ખાઉં’ કરી રહ્યો હતો. પક્ષીઓય ભૂપે તરસે વલવલતાં હતાં. ચૈતરના વાયરા-લ્યુ સાવ લૂખી. ત્યારે બળીજળી ધરતી તો કાળુના પગને દુશ્મન બની બેઠી હોય તેમ ખોયણાં જ ચાંપતી હતી.” દુકાળના મર્મવિદારક વર્ણનચિત્રો આપણા ભારતીય કથાસાહિત્યમાં ભાગ્યે જ જોવા મળે તેવા તો એકરૂપ થઈ ગયેલા છે કે તેમના જીવતરની ભવાઈને આસપાસની પ્રાકૃતિક અને સામાજિક આબોહવામાં જ પામી શકાય. આમ, નવલકથામાં પ્રાદેશિક સૃષ્ટિનું સુરેખ અને સજીવ કલારૂપ સર્જવા પામ્યું છે.

ડૉ.નરેશભાઈ આર.પટેલ

આર્ટ્સ કોલેજ, વડાલી